

ItK

3

Irodalomtörténeti Közlemények

**A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA 1975**

A TARTALOMBÓL

JÓKAI MÓR SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA

- Sőtér István*: Ideák és nosztalgiák költője: Jókai
Barta János: Az élő Jókai
Nagy Miklós: Kezdet és lezárás Jókai elbeszéléseiben
Mezei József: A valóságteremtő
Solt Andor: Jókai Milton című drámája
Gergely Gergely: Jókai regényei a hetvenes években
Szilágyi Ferenc: A tények és a képzelet
Váradi-Sternberg János: Jókai és Pugacsov
Nacsády József: Egy Jókai-elbeszélés értelmezéséhez
Fried István: Egy Jókai-vígjáték komor hőse

✱

Láng József: Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata

✱

Szauer József (Szabolcsi Miklós, Sőtér István, Pándi Pál)

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1975. LXXIX. évfolyam 3. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Szauder József

főszerkesztő

Komlós Tibor

felelős szerkesztő

Németh G. Béla

társzerkesztő

Bíró Ferenc

Kiss Ferenc

Tarnai Andor

Varga József

JÓKAI MÓR SZÜLETÉSÉNEK 150. ÉVFORDULÓJÁRA

<i>Sötér István</i> : Ideák és nosztalgiák költője: Jókai	267
<i>Barta János</i> : Az élő Jókai	272
<i>Nagy Miklós</i> : Kezdet és lezárás Jókai elbeszéléseiben	280
<i>Mezei József</i> : A valóságteremtő	287
<i>Solt Andor</i> : Jókai Milton című drámája	297
<i>Gergely Gergely</i> : Jókai regényei a hetvenes években	307
<i>Szilágyi Ferenc</i> : A tények és a képzelet	318
<i>Váradi-Sternberg János</i> : Jókai és Pugacsov	334
<i>Nacsády József</i> : Egy Jókai-elbeszélés értelmezéséhez	341
<i>Fried István</i> : Egy Jókai-vígjáték komor hőse	349
*	
<i>Láng József</i> : Jókai Mórné Nagy Bella emlékirata	355

Szemle

Jókai Mór Összes Művei (<i>Végh Ferenc</i>)	378
István Sötér: The Dilemma of Literary Science (<i>Horváth Károly</i>)	382
Iacobus Palaeologus: Catechesis Christiana dierum duodecim (<i>Pirnát Antal</i>)	384
Könyvek a színháztörténet köréből (<i>Kerényi Ferenc</i>)	390
Tamás Attila: Irodalom és emberi teljesség (<i>Kiss Ferenc</i>)	394
Formateremtő elvek a költői alkotásban (<i>Kelemen Péter</i>)	396

*

Wagner, Dieter: Zur Biographie des Nicasius Ellebodium (†1577) und zu seinen „Notae“ zu den aristotelischen Magna Moralia. — Mályusz Elemér: A Thuróczy-krónika és forrásai. — Bogdán István: Régi magyar mesterségek. — Sándor Petőfi: Apostol. — Kováts Miklós: Magyar színjátszás és drámairodalom Csehszlovákiában. — Vekerdí József: A cigány népmese. — Péter László: Szeged irodalmi emlékhelyei. — Fábry Zoltán kortársai szemével. — Munkásmozgalomtörténeti lexikon (*Klanczay Tibor, Kapitánffy István, Bitskey István, Fried István, Sziklay László, Voigt Vilmos, Péch Zoltán, Cs. Varga István, József Farkas*) 400

Krónika

Szauder József (1917–1975) (<i>Szabolcsi Miklós, Sötér István, Pándi Pál</i>)	411
Jókai-emlékkiállítás a Petőfi Irodalmi Múzeumban (<i>Szekeres László</i>)	415

SZERKESZTŐSÉG

1118 Budapest

XI., Ménesi út 11–13.

IDEÁK ÉS NOSZTALGIÁK KÖLTŐJE: JÓKAI

Akit sokan ismernek, azt sokan félreismerik, s aki túlságosan népszerű, az nem mindig az igazi értékei miatt. Jókai a legnépszerűbb, legismertebb írónk, de kérdés, hogy jól ismeri-e a közönség nagy része, s azért szereti-e, amiért elsősorban megérdemli? Életműve spontán dinamikával széles körökben terjedt el, de vele terjedtek a hozzá kapcsolódó hiedelmek és félreértések is. Jókait nem nehéz megszeretni, de annál nehezebb az igazi értékelést szeretni őt. Bőkezű, nagylelkű író volt, akinek örömet, gyönyörűséget jelentett az írás — és ezt az örömet, ezt a gyönyörűséget akarta megosztani első olvasóival a Világos utáni Magyarországon, ahol az ő képességei első ízben kibontakoztak. Ennek a kornak nyomott, csüggedt közhangulatával volt csak igazán ellentétes műveinek koloritja, életöröme. A bukás után hősiességről kellett szólni, a gyász idején humorra volt szükség. Jókai egész életművét megszabta ez a helyzet: a világ, melyet ő létrehozott, eleve ellentétes volt mindazzal, ami őt a valóságban körülvette.

Menekülés volt ez? Sokkal inkább egy tiszta és méltó állapot keresése, melynek birtokában mindent újra lehet kezdeni, sőt, megtalálni az elveszettet. Neki volt erre szüksége, de az országnak is. Jókai öntudatát és hivatásérzetét megerősítette, hogy a maga vágyát és igényét fogadtatta el olvasóival. Nem állíthatjuk, hogy Jókai illúziókkal fizette ki a Világos utáni országot, de még a 60—70-es évek Magyarországot sem. Érezte, hogy szükség van arra, amit ad, és ez az érzület hívta életre legnagyobb alkotásait a *Magyar Nábobtól* a *Rab Rábyig*. Idők folyamán mégis, különös változás következett be Jókainak és a társadalomnak kapcsolatában: a 70—80-as évek Magyarországa többé már nem az az ország volt, amelynek számára Jókai a *Nábobot* és az *Aranyembert* írta, *A kőszívű ember* és a *Mégis mozog a föld* világából ki kellett volna lépnie az írónak és a közelmúlt Magyarországa helyett tudomásul vennie a jelenbelit. Jókai kitért ez elől és megmaradt annál a világnál, melyet otthonánál választott: a reformkor országánál, melynek időköreből legszebb témáit, legérdekesebb alakjait merítette. Ettől kezdve tévedt az illúziók vagy a képzelet túlságosan könnyű játéka, elmosódott történelmi színjátékai közé.

Legjobb műveiben hidat épített a maga kora és a reformkor közé, ez azonban csak addig sikerülhetett, amíg élt még valami a reformkorból, akár a kiegyezés utáni viszonyok között is. Idővel az ilyen áthidalás egyre nehezebbé válik, s Jókai utolsó korszaka azért kelt néha csüggesztő benyomást, mivel túl sok össze nem egyeztetetést próbált összeegyeztetni.

Jókait egy képzeletszülte világ írójának szokták nevezni: valójában legjobb művei ugyan eszményített, de hiteles valóságra épülnek. Jókai életművén akkor uralkodnak el az ábrándok, amikor már nem tudja igazi hazáját, a 48 előtti, a maga jelenével összekötni. Valahol a milleniumot megelőző évtizedben szakad meg ez az összeköttetés, és ettől kezdve Jókai a mind modernebbé váló világban otthonosságát elveszti. Második házasságával is talán az új, a polgári Magyarországon próbál bekapcsolódni — amiként a nála idősebb első asszony valamennyi

* Elhangzott Jókai Mór születésének 150. évfordulója alkalmából a Magyar Tudományos Akadémián rendezett emlékülésen 1975. február 17-én.

emlékével és szokásával a régi Magyarországgal jelenthetett még az övéni is erősebb kapcsolatot.

Világos után jó harmadfél évtizedig sikerül még a hídverés, hősök és történetek szivárványhídja, s ezen a kecses, ragyogó íven a közlekedés a múlt és a jelen között könnyűnek, kockázatmentesnek látszik. Széchenyi vasból és kőből épített hidat — Jókai fényekből és színekből, de mindkettejük alkotása egyaránt időtállóan bizonyult. Széchenyi az önismeret, az önkritikát szánta alkotásának pillérjéül, Jókai pedig az önbizalmat, a hitet önmagunkban. A két mű, a két egyéniség mégsem olyan idegen egymástól, mint első pillantásra hihetnők. A Lánchíd olyan országban épült fel, melynek fejlettségéhez valójában a hajóhíd fapallója illett volna. Jókai ifjúsága olyan nagy emberek, olyan rendkívüli, csodával határos teljesítmények szomszédságában telt el, hogy regényeiben alig kellett hozzájuk tennie valamit. Jókai fényei mögött alig látjuk meg azokat a félelmetes árnyakat, melyeket Eötvös vagy még inkább Széchenyi látott. A kor legkegyetlenebbül ostorozó, kritikai alkotásának mégcsak nem is *A falu jegyzőjét* érezhetjük, hanem Széchenyinek kevesek forgatta naplóiát, melyekben az ország akkori félbarbárságának, erkölcsi és anyagi hanyatlásának olyan tényei sorakoznak föl, hogy azokhoz képest még hősibbnak, még áldozatosabbnak érezhetjük mindazt, ami a felemelkedés ügyét szolgálja. Jókait eszményítő írónak szokták nevezni — pedig ő nem eszményítette annyira a hőseit, mint amennyire enyhítette a valóságos közállapotokat, melyeknek ijesztő arcukat humorral, anekdotaisággal kendőzte, illetve különcössé, tehát csaknem megbocsáthatóvá szelídítette regényeiben. Az a társadalom, melynek számára Jókai alkotott, még bizonytalan, kialakulatlan arculattal bírt, s még soká nem érkezett el az érett korba. Az a világ pedig, melyet meg akart örökíteni a születő, polgári Magyarország számára: túlrett, önmagát túlélte világ volt. A még kialakulatlan társadalomnak akarta bemutatni a széthullót — a még el sem jöttnek a már jó ideje eltávozottat. Hőseinek éppúgy, mint különceinek jellegét ez a körülmény szabja meg. Akik Dickenshez közelítik, épp ezt hagyják figyelmen kívül: a *Nagy várakozások* írója a szilárdan kialakult proletariátus és kispolgárság képét idézte a szilárdan kialakult angol polgárság elé. Élete végén az új, a városi Magyarország témáival, alakjaival is megpróbálkozott Jókai. Ez már a kialakult arculatú polgári, illetve kispolgári Magyarország volt, de szinte kivétel nélkül tévesen oldotta meg mindazokat az ábrázolási feladatokat, melyekben majd első remekléseit viszi végbe a századvég fiatal írónemzedéke.

Jókai legfőbb témája az új Magyarország társadalmának kialakulása és a réginek letűnte volt. Erről az átalakulásról inkább látomást nyújtott, semmint látéleletet, s annál többet mutatott meg a társadalomból, minél kevésbé a társadalmi kérdéseket tűzte programjára. *Az aranyember*, vagy akár *Mégis mozog a föld* lényegesebbet közöl a kor átalakuló tudatáról, mint a társadalmi irányregény igényével íródott *Gazdag szegények* vagy *az Asszonyt kísér, Istent kísért*.

Sajnos, regényeinek az érdekessége bizonyult legkevésbé időtállóan. Jókait ma azokon a helyein találjuk igazán érdekesnek, ahol nem az érdekességet kereste. Idővel mindig az érdekesség válik érdektelenné, és Jókai regényeiben ma nem a bonyodalmak vagy a színpadiasan kimunkált helyzetek keltik fel az érdeklődést, hanem az a páratlan életismeret, mellyel a régi Magyarország viszonyait, erkölcsait, szokásait, tájait, embereit, egész életmódját oly pontosan és hitelesen mutatja be, hogy némelyik regényét valóságos néprajzi, szociográfiai forrásnak tekinthetjük.

Ebbe a nemes és időtálló életanyagba keveredik néha a romlandó: a túlhajtott rendkívüliség, melyet Jókai oly baljós leleménnyel tud létrehozni. Mikszáth méltán tekinti a *Rab Rábyt* a remekmű elmulasztott alkalmának, a mű komor és mély anyagától oly kiáltóan elütő Gyöngyöm Miska-epizód miatt; Gyulainak, Péterfynek pedig, akik a Kemény Zsigmond-i lélek- és jellemábrázolást kérik számon Jókain, csaknem minden részletkérdésben igazuk van — csak épp a lényegben nem, mivel azt, amiben Jókai sajátos és egyedülálló, nem fogadják el, vagy nem veszik észre.

Miben is áll ez a sajátosság? Talán a nosztalgia fogalmával lehetne azt jellemeznünk, a nosztalgiával, mely lényét és művét annyira áthatja. Jókai nem a maga korában érzi magát igazán otthon, és pl. a *Szelem bolondjai*, mely kortársi viszonyok közt marad meg, épp e kortársiasság miatt válik olyannyira rezignálttá és elégtelenségre, hogy mögötte személyes válságra lehet gyanakodnunk.

Jókai nosztalgiájának kettős iránya van. Az egyik a patriarkális Magyarországra, tehát nem éppen a történelmi múltra, hanem a megsejtett, a többé-kevésbé tapasztalt félmúlt, közelmúlt irányul. A nosztalgia másik iránya pedig egy sajátos idea-világ, eszmék és eszmények régiója, melybe már a *Magyar nábob* és a *Kárpáthy Zoltán* is áttelepült, s melynek szívárványos színei *A kőszívű ember fiaitól* kezdve a *Mégis mozog a föld* freskójáig terülnek szét, hogy utolsót lobbanjanak Ráby Mátyás mártíromságának történetében. A maga korához Jókai leginkább ezekkel az idea-regényekkel szólt, bennük próbálta terjeszteni mindazt a hitet, rajongást, tökéletesülési elszántságot, melyet kortársainál annyira hiányolt.

A közelmúlt világa után vágyódó melabús, zenei hangvételi regények érzékeny és rezignált hősei homlokegyenest különböznek a Kárpáthy Zoltánoktól, a Baradlay-fivérektől, a Jenőy Kálmánoktól és Ráby Mátyásoktól. Ennek a nosztalgiának valóságos remekműveként áll előttünk a *Mire megvénülük*, a magyar romantikus regénynek is talán legjellegzetesebb, álomt és életet a legszerencsésebben egyesítő példájaként.

Jókai gyermekkorának Magyarországa úgy süllyedt az idő vízszintje alá, mint a *Névtelen vár* Fertő tavának ingoványain épült falvak és templomok — mint Vavel Lajos kastélya, „egész a forgó szélvitorláig”, s vele együtt a patriarkális világ, életformájával, rendi bátyáival, „egész a címeren könyöklő kardhordozó karig — lassan, csendesen, észrevétlenül, rombolás nélkül, földindulás nélkül — örökre”. Ennek az alásüllyedt világnak egyetlen tanulságát fogalmazza meg a regény zárószóiban Jókai: a világon már csak „urak” maradtak, de „nemes emberek” nincsenek többé. 1877-ben mondja ezt ki, amikor nagy idea-regényeit megalkotta már — de ugyanez a tétel szolgál majd csakhamar egy nagy ígéretként jelentkezett fiatal írónak, Mikszáth Kálmánnak alapeszméjéül is, melyet a *Nemzetes uraimékban* fejt ki. Jókai mindvégig visszavágyott egy olyan világba, ahol — úgy vélte — megtalálhatta azokat, akiket kortársai közt hiába keresett. Mikszáth pedig hidegen és részvétlenül figyelte azokat az urakat, akik közt „nemes embert” nem találhatott többé.

Igen, Jókai idea-regényei a hiányérzet kiváltotta nosztalgiából születtek meg. Legjobb regényeiben azonban az idea és a nosztalgia egyesül, áthatja egymást. Bizonyára ilyen mű az *Aranyember*, mely nemcsak a félmúltbeli Magyarországnak, de a közelmúlt gyermekkorának is regénye. Az elvágyódás itt rátalál arra, amit keres, sőt, el sem szakad a keresettől, mert ez a nosztalgia nem az ismeretlenbe, a látatlanba irányul, hiszen a regény színtere, a Duna, a komáromi utcák és kereskedőházak egyszerre múltbeliek és jelenbeliek is a helybeli Jókai számára. Az *Aranyember* csodálatos egységét és sokrétűségét a múlt és a jelen, az emlék és a tapasztalat ritka egybeesése teremti meg: a regény öntörvényű közegében az eszmék is megvalósulnak, s minden dilemmát felold a Senki szigetének utópiája.

Jókai utolsó korszakában megszakad az idea-regények sora, s a nosztalgia is tárgyiasul: önéletrajzzá, memoárrá. Ennek az átalakulásnak talán a *Tengerszemű hölgy* a legérdekesebb példája. A XIX. század második felében jelennek meg azok a nagy regények, melyek a korszak meghasonlottságát asszonyi tragédiákban fejezik ki. A polgárság korai korszakának nagy karrier-regényeit, Julien Sorel és Lucien de Rubempré történeteit Bovaryné és Karenina Anna kudarca, végzete váltja fel. A *Tengerszemű hölgy* önéletrajzi és anekdotai burkát lehántva, ebben a műben is a korszak asszonyi tragédiájára, az aláhanyatlás, a kiszolgáltatottság, a könynyelműség és a zabolátlanság emberi-társadalmi tragédiájára ismerhetünk. Jókai azonban a nagyönis korszerű témát immár korszerűtlenné vált módszerrel dolgozta fel, s a romantika rekvizitumai nagymértékben el is kendőzik e regény megdőbbentő mondanivalóját. Pedig

a *Tengerszemű hölgy* mellékalakjai könyörtelen társadalomkritikát fejeznek ki, és Jókai talán csak a *Szerelem bolondjaiban*, valamint a *Ráb Rábyban* tudott olyan egyértelműen kritikaivá válni, mint a *Tengerszemű hölgy* szerencsétlen házasságainak történetében.

A nosztalgia regényei, valamint az idea-regények a romantika ábrázolási módszerét éppúgy megkivánták, miként a realizmusét is. Az eszmények, melyeknek szolgálatában regényeit írta, romantikusan eszményített hősök cselekedeteiben bontakoztak ki: a nosztalgia legalkalmasabb kifejezési formája pedig egyféle romantikus költőiség lehetett. Az idea-regények hőseinek ugyanakkor koruk viszonyaival, erőivel kellett megküzdeniök, és a hős harcainak heroizálása érdekében is valóságos akadályok, valóságos veszedelmek realista bemutatására volt szükség. A visszavágyott közelmúlt regényei hasonlóképp realista ábrázolásban mutatják be a régi, a patriarkális Magyarország alakjait és szokásait. Jókai regényművészetének mind az idea jellegű, mind a nosztalgikus válfaja: a romantika és a realizmus módszereinek vegyítését követelte meg.

Ennek a kettős eljárásnak legjellemzőbb példája a *Mégis mozog a föld*, melynek romantikusan eszményített főhősével, Jenő Kálmánnal szemben realista módon egyénített különcök tesztítik meg mindazt az elmaradottságot, melyből az országot ki kell mozdítani. Csollán Berti parlagisága vagy az öreg Decséry gróf gögöt leplező pietista alázatossága: ugyanazt a szent-szövetségi Magyarországot képviseli. Mindketten anekdotai alakok, de az anekdota az ő esetükben nemcsak kedélyesen, hanem kritikailag is csattan. A felületes olvasás mindebből csak a humort veszi észre. — Jókai pontos olvasása azonban legtöbbszörre a humor mélyén fedezheti föl a társadalomkritikát. Figyeljünk föl arra is, hogy az idea-hősökből a humoros vagy épp az ironikus elem teljesen hiányzik.

Jókainak a különcei többnyire valóságosabb, élőbb regényalakok, mint az idea-hősei. Amikor azonban ideát hordozó hőst bizonyos mértékig különcnek ábrázolnia is sikerül, olyankor alkotja meg legvalóságosabb emberi jellemeit. Kárpáthy Jánost, Timár Mihályt és Ráby Mátyást tekinthetjük ilyennek, a bennük egyesülő eszményiség és különcösség folytán.

Akár a szerelem, akár a hazaszeretet hajtja is őket, csupa erkölcsi parancsot és példát testésítenek meg Jókai idea-hősei. Nála a nemzeti eszme is: erkölcsi tartalmú. Életművének minduntalan visszatérő tanulsága az a hit és meggyőződés, hogy az emberben szükségképp felülkerekedik a jó, tehát a történelemben is végső kimenetelként a jó és az igaz érvényesül. Jókai nemzeti érzése mentes a fanatizmustól, a türelmetlenségtől, más népek gyűlöletétől. Különösen élete utolsó szakaszában fordult szembe az imperialista háborúk mindinkább jelentkező veszélyével, s olyan világképében reménykedett, melyet erkölcsileg tökéletesült nemzetek, erkölcsi próbákat diadalmasan kiálló hősök valósítanak meg.

Jókai mégsem tartozik a XIX. század prófétikus írói közé. Valójában a bensőség költője, és legszebb lapjain mindig el is fordul a romantika operai látványosságától, hogy valamely rejtett, sejtető költőiséget szólaltasson meg. Némelyik regényében a románc lágyságával, dalmosságával hangzik föl ez a költőiség. Például a *Magyar nábob* Fannyjának és Szentirmayjának szerelmében vagy az *Új földesúr*nak — Jókai e leginkább kerekded, hatásaiban leginkább kiegyensúlyozott regényének — szerelmi történetében, mely ugyancsak románcra emlékeztető leleménnyel, természeti erőket hívva segítségül, a tiszai árvíz boldog kényszerével egyesíti a szerelmeseket. Jókai ilyen románcos, meghitt költőisége egyetlen előzményre hivatkozhatik a magyar irodalomban: Vörösmartyra, akinek Szép Ilonkáját az intim és elégikus romantika teljességében csak Jókai legjobb lapjai közelítik meg.

Ha a Jókai-regények összehatását keressük, végső benyomásukként nem a cselekmény, nem is elsősorban az eszmeiség vagy a humor marad meg bennünk belőlük, hanem az atmoszféra, a belső éghajlat erőteljes sugallata. Jókai legjobb alkotásai hangulatot felidéz, az egész műre egységesen jellemző összebenyomásként, hangulati képletként maradnak vissza bennünk. Mindebben Jókai már a XX. század néhány írói útját készíti elő, elsősorban Krudyét, tehát azokét az írókét, akiknél nem a történet, hanem a történet hiánya az elbővülő.

A romantika végszavaként hangzik el az európai irodalomban Jókai életműve. Ez a végszó éppen nem felesleges, hisz virágkorában a romantika még nem tudta elmondani mindazt, amire eleve vállalkozott, és Dickens *Nagy várakozásai* vagy Victor Hugo *Nyomorultjai* ugyan összefűrtik a romantika nagy újításait, de távolról sem merítik ki ennek az irányzatnak minden lehetőségét. Jókai a magyar epikai művészet sajátos útját teremtette meg, olyan utat, mely különbözik az európai regény fejlődésétől. Kétségtelen, hogy erről az útról szükségszerűen tért le a Nyugat-korszakának epikája, és Móricz vagy Kosztolányi nem ok nélkül szakított Jókai hagyományával. Ebben a szakításban azonban sok volt a megőrzés is, hisz Jókaiából nemcsak a Nyugat előtti Mikszáth őrzött meg sokat, hanem Krudy is.

Nem lepődhetünk meg azon a tiszteleten, sőt rajongáson, mellyel Ady adózott Jókainak, de még azon sem lehet csodálkoznunk, hogy az írói pontosság oly szigorú művésze, mint Nagy Lajos, Jókaiiban éppen a valódiságát, a hitelességét s a felüldítő báját csodálta mindig.

Különösen Ady volt az, aki Jókai sorsában olyan intést fedezett fel, melyről a mi korunk néha megfélekedzik. A századforduló ünnepelt írófejedelme: áldozat is volt, s az ellene folytatott hajszának csak ürügyül szolgáltak családi és magánéletének tulajdonképp nagyonis esetleges körülményei. Az agg író elleni közhangulatot olyan indulatok és erők szították, melyek számára Jókainak az eszméi voltak a gyűlöletesek.

Jókai még 1848 márciusában sem volt valódi forradalmár, nem hogy évekkel korábban, Petőfivel kezdődő barátsága idején az lett volna. Az annyira válogató, oly nehezen barátkozó Petőfi mégis két költeményben vállalta Jókaiival a barátságot, Ady pedig, aki már mindent tudhatott a politikában gyermekdedül gyanútlan Jókairól, mégis azonosulni tudott vele. Épp a legnagyobbak fedezték fel azt, mi Jókai lényében mindvégig tiszta és érintetlen maradt — azt, ami őt tulajdon hiedelmei és tévedései fölé emelte. Petőfi és Ady, Móricz, Krudy és Nagy Lajos tisztában, pontosabban ismerték föl Jókai igazi értékét és jelentőségét, mint akár a múlt, akár a jelen nem egy kritikusa vagy literátora.

Kemény Zsigmond vallotta, hogy a lélek ugyanaz marad, akár a hazát szereti, akár egy leányt. Titkos, nagy ellenlábasa ezzel tulajdonképp Jókai szemléletét jellemezte — azt a szemléletet, mely eszméket és nosztalgiákat egyesít, mindazt, ami tiszta és a jó az emberben, a gyarlóságok fölé emelte, csábítások és gyengeségek ellenére is megtartandónak, kiküzdendőnek hirdette, az emberi lelket, valamint a természet lelkét mindig ugyanegynek érezte, s ebben az egyetemességben a fákat és a virágokat, a köveket és az állatokat is érző és szerető, érzést és szeretetet szomjazó lényekként fogadta el. Ebből a világot átölelő egyetemességből következett Jókai végső reménye és nosztalgiája is: ami jót és szépet a jövőtől, a történelemtől várt, azt nem egyetlen nemzetnek és nem egyes kiválasztott osztályoknak, hanem a nemzetek összességének és a nyomortól, a büntől felszabadítandó embertársainak egyetemes sorsául óhajtotta.